

Betekenis en beleving van de dood

Enkele cultuursociologische opmerkingen

M.B. ter Borg

De dood wordt niet als iets verschrikkelijks beleefd omdat men er geen zin aan geeft, maar juist door de zin die men er in toenemende mate wél aan geeft: die van de dood als het absolute einde. Meer aandacht voor deze problematiek zou het medische kanaal kunnen ontlasten.

ER WORDT WEL gesuggereerd, dat de problemen die we in de moderne samenleving hebben met lijden en dood te wijten zijn aan het feit dat lijden en dood geen betekenis meer hebben: "De dood wordt verborgen, gecamoufleerd of te vermijden gemaakt, omdat alle zin aan dood en lijden ontvalt is" (Dunning).

Naar mijn opvatting is het tegendeel het geval. We hebben het juist zo moeilijk met de dood omdat we er een heel pregnante betekenis aan geven.

Zingeving

Mensen geven aan alles wat ze beleven een betekenis of een zin. Dat wil zeggen, dat ze hun belevenissen plaatsen in een kader, in een zinvol geheel. Dit zinvolle geheel heeft te maken met hun biografie, maar ook met de maatschappij waarin die biografie zich afspeelt en met wat men zou kunnen noemen 'een kosmische orde'. Alle belangrijke gebeurtenissen in een mensenleven krijgen een zin, een betekenis, en dat geldt ook voor de dood. Vooral voor de eigen dood en die van betekenisvolle anderen.

Zingeving heeft een aantal duidelijke functies. Wat een mens overkomt, hoe verwarrend dat ook moge zijn, wordt erdoor begrijpelijk gehouden. Door de zingeving wordt voorkomen dat de oriëntatie in de vijandige werkelijkheid, met al zijn verwarrende gebeurtenissen, teniet wordt gedaan. Als het even kan, wordt wat er gebeurt ook nog goedgepraat: van doorgestane pijn wordt je geestelijk rijper. Door deze zingeving verschaffen mensen zichzelf vaak de motivatie om te doorstaan: wat nu eenmaal móét worden doorstaan: ziek-

te en veroudering, gebeurtenissen die ook bij het leven horen en die passen in de orde der dingen, en die zo enigszins van hun absurditeit en vijandigheid worden ontdaan. Zo wil men vaak, zelfs als de toestand hopeloos lijkt, meewerken aan het uittesten van nieuwe geneesmiddelen. Deze zingeving is niet altijd expliciet en wordt ook niet steeds geuit, maar is altijd wel op de een of andere manier aanwezig.

Het is de taak van de geestelijk verzorgers mensen te helpen bij het expliciteren van deze betekenissen. Er zouden zich aanzienlijk minder problemen voordoen rond sterven en dood als hieraan meer aandacht zou worden besteed. Ik durf wel de stoutmoedige stelling aan, dat het uitbreiden van de geestelijke verzorging binnen de gezondheidszorg meer dan kostendekkend zou zijn.

Spanning

Zin geven aan de dood is voor mensen altijd van bijzonder belang geweest. Evenals dieren zijn zij uitgerust met een sterke drang om aan de dood te ontkomen. Mensen zijn tevens uitgerust met een voorstellingsvermogen, dat maakt dat zij kunnen inzien dat ontkomen aan de dood niet mogelijk is.

Er zouden zich aanzienlijk minder problemen voordoen rond leven en dood als de zingeving die men eraan geeft expliciet wordt gemaakt

De spanning tussen deze twee gegevens heeft men kunnen oplossen dankzij datzelfde voorstellingsvermogen. Men stelt zich allerlei levenswijzen voor aan gene zijde van de dood: voorstellingen van een hemel, een hel, een vagevuur, dodenrijken, wedergeboorten, astrale lichamen, geesten, reïncarnatie enzovoort. Dit kan

de dood, dwars tegen de menselijke instincten in, verdraaglijk maken.'

Veranderingen

De zingeving aan leven, lijden en dood is de laatste decennia in de westerse wereld ingrijpend veranderd. Dat betekent echter niet, dat de zingeving is verdwenen. Dat lijkt trouwens onmogelijk. Drie oorzaken van deze verandering worden hier nader beschreven, namelijk secularisering, verweenschappelijking en individualisering.

Secularisering

De opvallendste oorzaak van de verandering is het proces van secularisering of secularisering van de zingeving. Hierdoor is de zingeving in toenemende mate georiënteerd op de werkelijkheid hier en nu, in plaats van op die van een hogere, kosmische orde. In de seculiere opvatting komt er na dit leven niet nog een leven. Het is niet zo, dat de dood geen zin, geen betekenis meer heeft. De dood heeft een onheilspellende betekenis gekregen: de dood is in toenemende mate het einde van alles.

De zingeving biedt hierdoor steeds minder bescherming tegen de fatale combinatie van de prikkel om de dood te vermijden en het inzicht dat dit niet kan.

De hemel, de hel en het vagevuur mogen dan uit onze cultuur aan het verdwijnen zijn, dat geldt niet voor alles uit ons christelijk erfgoed. Het oordeel heeft de secularisering overleefd. Teneinde uit te maken of iemand naar de hel, het vagevuur of de hemel zou gaan, werd in de goede oude tijd aan het eind van het leven de balans opgemaakt: men werd geoordeeld door God. Het oordeel is gebleven. Alleen wordt het nu door medemensen gegeven en is het een eindoordeel geworden.

Het idee van het absolute einde is huisringwekkend. Het gaat tegen de instincten in. Men kan het verdringen, maar dat lukt niet altijd. Al kan men kan trachten zijn leven, in het zicht van de dood een bevredigend aanzien te geven en zich met van alles en nog wat te verzoenen, het poetst toch het feit van het einde niet weg. Men wil de dood ontlopen, de dood moet ten koste van alles worden vermeden en

men klampt zich vast aan de mogelijkheden om dat te doen: de mogelijkheden die de medische wetenschap biedt.

Verwetenschappelijking

Een tweede verandering, samenhangend met de eerste, is de toenemende rationalisering en verwetenschappelijking. Ik beperk me hier tot de verwetenschappelij-

teur. De dokter is een bringer van het 'Heil'. Hij brengt het enige heil dat men zich nog kan voorstellen: uitstel van executie.

Individualisering

Een derde oorzaak van de verandering in de zingeving is het proces van individualisering. Dit complexe proces maakt, dat mensen hun vreugden en verdriet in toe-

zijn die stervenden helpen met de zingeving, zullen deze laatsten zich met hun problematiek wenden tot de medici, met als gevolg dat zingevingsproblemen zeer wel zullen worden vertaald in medische problemen.

Conclusie

De dood wordt niet als iets verschrikkelijks beleefd omdat men er geen zin aan geeft, maar juist door de zin die men wèl en in toenemende mate aan de dood geeft: die van het absolute einde. Dit brengt allerlei secundaire zingevingsproblemen met zich mee, die het aangezicht van de dood des te grimmiger maken. Meer aandacht voor deze problematiek zou het medische kanaal kunnen ontlasten. *

dr M.B. ter Borg,

docent sociologie van godsdienst en levensbeschouwingen, Rijksuniversiteit Leiden

Noot

1. Overigens zijn mensen ook in staat de voorstellingen van een leven na de dood zodanig om te vormen, dat het de dood tot een nog grotere verschrikking maakt. M.B. ter Borg: De dood als het einde. Baarn: Ten Have, 1993.

Uitbreiding van de geestelijke verzorging binnen de gezondheidszorg zou meer dan kostendekkend zijn

king. Meer en meer wordt de wetenschappelijke werkelijkheid gezien als de werkelijkheid par excellence. Men stelt wetenschappelijkheid als eis, omdat men in toenemende mate in de wetenschap gelooft. Van de wetenschap wordt verwacht dat zij de dood uitstelt. Zo heeft de wetenschap, in casu de medische wetenschap, voor een deel de taak gekregen die vroeger de religie had. Ik durf de stelling aan, dat de geneeskunde voor velen een religieuze lading heeft. De dokter wordt veelal beleefd als meer dan een adviseur op lichamelijk gebied of als een veredelde mon-

nemende mate alleen of slechts met enkele anderen beleven. Men maakt met zijn pijn en zijn vooruitzicht op de dood geen deel uit van een door allen gedeelde orde. Het is geen gedeeld probleem, het is 'jouw probleem'. Dit is bij het sterven bij uitsteking het geval, gegeven de pijnlijkheid en de onherroepelijkheid van de dood. Mensen hebben echter nu eenmaal anderen nodig om hun interpretatie van de werkelijkheid te toetsen. De afwezigheid van de anderen vergroot de onzekerheid en dat maakt de dood tot een nog groter drama. Wanneer er geen hulpverleners

ZONDAG

Amsterdam, Oecumenische basisgroep Het Kompas.

'Niet om God, maar om mensen', is de titel van een Kompasboek dat binnenkort zal verschijnen met daarin een serie diensten die de basisgroep het afgelopen jaar heeft gehouden. De groep wil zich laten bewegen door een levende spiritualiteit waarin de bijbel gelezen wordt als een boek waarin het gaat om mensen; een spirituele grondslag als voedingsbodem voor het leven die zich niet laat verstarren tot een godsdienst of een kerkinstituut. Ter inspiratie dienen ook sociaal-politieke bewegingen en kunst. Zo is muziek drie zondagen de inspiratiebron via de componisten Bach, Mozart en Mahler.

Vandaag gaat het thema 'Licht en donker op muziek' over Bach en houdt prof. Henk van der Linde een toespraak. De schriftlezing bestaat uit fragmenten uit Openbaring, over het visioen van een nieuwe hemel, een nieuwe aarde en het nieuwe Jeruzalem (Openbaring 21:1-8; 21:22-27; 22:1-5).

Rudy Kousbroeck heeft eens gezegd: 'Als er iemand is die alles aan Bach te danken heeft, is het God wel'. Een omkeerbare uitspraak. In elk geval mag God Bach wel dankbaar zijn, zoals een Franse filosoof opmerkte, omdat volgens hem geen ander mens ooit de werkelijkheid van God zo tastbaar - en universeel beleefbaar - heeft gemaakt. Over dit voelbaar maken van Gods werkelijkheid, de mystieke diepte van de muziek,

schrijft ook Henk van der Linde. Zijn boek over Bach heeft daarom de titel 'Een, die de weg wijst'. Hij ziet Bach als iemand die de weg wijst door zijn vertolking van de diepste zijnsgrond die we kennen moeten. Een grond waarop ons leven gebouwd moet blijven, hoe we dat verder ook gestalte geven.

Om eigenwijs bij Bach terecht te komen, begint Van der Linde zijn toespraak met de spirituele grondslag in het leven van de religieus socialiste Henriëtte Roland Holst. Door zich te verdiepen in het werk van Dante ontdekte zij de werkelijkheid van God. Ze verbond deze werkelijkheid met het socialisme. Vooral in haar laatste levensjaren groeide de godsbeleving en getuigde ze ervan in gedichten.

Vanuit haar bijbelse, messiaans gekleurde spiritualiteit zag Henriëtte Roland Holst de dood niet meer als vijand, maar als bode van God.

Om duidelijk te maken wat deze persoonlijke en gemeenschapsmystiek betekent, plaatst Van der Linde hier de natuurmystiek tegenover. De natuurmysticus ziet zichzelf bijvoorbeeld als een regendruppel op een bloemblad in het onmetelijke heelal waaruit hij voortgekomen is en waarheen hij - verdampend - terugkeert na de dood. De dood betekent zo een onpersoonlijk weer opgenomen worden in het grote geheel.

De persoonlijke mystiek ziet het verrichte werk op aarde, dat samen met God en in een levensgemeenschap tot stand kwam, echter niet als zinloos. Het is de

ervaring mee opgenomen te zijn in de oogst van de voltooide menselijkheid, die uiteindelijk uit de geschiedenis tevoorschijn zal komen.

Bach onderscheidt zich in zijn geloof van Henriëtte Roland Holst door de plaats die hij (als lutheraan) inruimt voor de vergeving van zonde en schuld. Ook is het - volgens de spreker onlosmakelijk met de bijbelse boodschap verbonden - sociaal-politieke element bij Bach afwezig. In plaats daarvan is er wel de barmhartige naastenliefde.

Van der Linde legt uit, dat Bach zijn geloof op onnavolgbare wijze tot uitdrukking bracht in de Hohe Messe. Met de geloofsbelijdenis van Nicea als thema worden in deze muziek het leed en de vreugde uitgezongen. Het gaat over de zonde en de schuld, over het waarom God mens moest worden en over de vreugde om de verrijzenis en de verlossing. De onvergankelijkheid van het geloof komt in dezelfde vervoering tot uiting in de koning en koningin onder Bachs koralen: 'Wachet auf, ruft uns die Stimme' en 'Wie schön leuchtet der Morgenstern'. *

Henk van der Linde hoopt, dat werken als deze waardoor 'het uit God voortkomende en heilhistorisch weer op hem gerichte leven' stroomt, blijven inspireren. Om er de eigen geloofsbelevenis op af te stemmen en omwille van het weer gezond en heel maken van onze cultuur.

Kortjakje